تدوین مدل تربیت عقلانی فارابی با تأکید بر عقل نظری

فریبا عادل زاده نائینی[۱]، رضا علی نوروزی[۲*]، جهانبخش رحمانی[۳]

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۴/۲۴ پذیرش نهایی: ۱۳۹۹/۱۰/۱۷

چکیده

هدف کلی از انجام این پژوهش، ارائه یک مدل، شامل اهداف، اصول و روش‌های تربیت عقلانی فارابی در حیطه عقل نظری است. در انجام این پژوهش از روش استنتاجی فرانکنا استفاده شده است. به این صورت که در مرحله اوّل با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی، نظام مقوله‌بندی قیاسی، مطالب مورد بررسی قرار گرفته و با توجّه به آن‌ها در مرحله بعد گزاره‌های واقع‌نگر مشخّص شده و در آخر با استفاده از روش استنتاجی فرانکنا اهداف، اصول و روش‌های تربیت عقلانی فارابی در حیطه‌ی عقل نظری مشخّص شده است و در پایان نتیجه‌گیری شده است که هدف غایی تربیت عقلانی فارابی، نیل به الله به عنوان سبب اوّل در جهت رسیدن به سعادت است و اهداف واسطه‌ای تربیت عقلانی، در حیطه‌ی عقل نظری عبارتند از: رسیدن به رتبه‌ی وجودی عقل فعّال، کمال عقل نظری و رسیدن به عقل مستفاد، طی مراتب عقل و رسیدن به تجرّد محض و فعلیّت تام، دستیابی به معرفت تام از مسیر قوه متخیّله و ناطقه، پرورش مهارت‌های تعقّل، بصیرت‌افزایی و خودآگاهی. اصول تربیت عقلانی در حیطه‌ی عقل نظری عبارتند از: اصل شایستگی ذاتی، اصل تربیت‌پذیری(تعلیم)، اصل راهنمایی، اصل لزوم آموزش، اصل ترکیب نظر و عمل، اصل تعقّل و تفکّر و روش‌های تربیت عقلانی در حیطه‌ی عقل نظری عبارتند از: آموزش فلسفه، استقراء، تمثیل، قیاس، الگوسازی، آموختن علم، آفرینش هنری، آموختن حکمت، تعقّل و تفکّر و تأمّل.

کلیدواژه‌ها: عقل نظری، اهداف تربیت عقلانی، اصول تربیت عقلانی، روش‌های تربیت عقلانی، فارابی

۱. دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران.
۲. دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه اصفهان، ایران. (نویسنده مسئول). r.norouzi@edu.ui.ac.ir
۳. استادیار گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان(خوراسگان)، اصفهان، ایران.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

مقدمه

بحث از عقل و اعتبارات آن سابقه‌ی دیرینی دارد و تا عصر یونانیان باستان قابل پی‌گیری است. در عصر یونان باستان، نیز این بحث (مسئله‌ی عقل) در میان فیلسوفان پیش از سقراط مطرح بوده است. از منظر فیلسوفان و متکلّمان و دیگر اندیشمندان مسلمان، عقل یکی از عمده‌ترین ابزارهای معرفت بشری است.

در نظام معرفتی فلسفه‌ی اسلامی نیز، عقل از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، از جمله امتیارات انسان، داشتن قدرت تفکّر و اندیشه است. عقل موجودی مجرد است امّا مجرد تام نیست. بلکه به بدن تعلّق دارد و چون متعلّق به ماده است، حرکت و تکامل دارد. سعادت دنیوی و اخروی هر انسانی به مقدار عقل اوست. بر این اساس اسلام می‌گوید هر چه انسان از عقلش بیشتر استفاده کند، عقلش کامل‌تر خواهد شد.

عقل از مسائل بنیادی در فلسفه ی مشاء نیز است در این میان فارابی با بیان «نظریه عقل» خود نقش برجسته و دیدگاه ارزنده ای دارد. فارابی در رساله ارزنده «فی‌العقل» به بررسی معانی متعدّد و متنوّع واژه‌ی عقل پرداخته است و لازمه سعادتمندی انسان را رسیدن از خردمندی به خردورزی در سایه‌ی ارتباط با عقل فعّال دانسته است.

این رساله قابل توجّه دوّمین اثر معرفت‌شناختی فارابی است. صاحب‌نظران این حوزه وقوف به معرفت‌شناسی فارابی را مستلزم بررسی نظریّه‌ی پیچیده فارابی درباره‌ی عقل می‌دانند. در دیدگاه فارابی عقل شش معنای متفاوت دارد: ۱. معنای عقل در نزد عموم مردم. (عقل به معنای زیرکی)؛ ۲. معنای جدلی عقل در نزد متکلّمان؛ ۳. عقل برهانی در فلسفه (عقل در کتاب برهان ارسطو)؛ ۴. عقل تجربی (عقل عملی در اخلاق)؛ ۵. عقل (در رساله‌ی نفس ارسطو) یا مفهومی که دارای سه درجه: هیولانی، بالفعل و مستفاد است و همچنین توجّه به عقل فعّال (جبرئیل)، به عنوان عامل مؤثر در طی کردن این درجات توسط انسان؛ ۶. عقل اوّل یا نخستین (خداوند)؛ (Netton, 2016, 83-85) تقسیم‌بندی کردن عقل به این‌صورت، برای اوّلین بار توسّط فاربی انجام گرفت، و فلاسفه بعد از فارابی، آن را پایه و اساس دیدگاه خود در باب عقل قرار دادند، و در آن تغییراتی ایجاد کردند.

پنجمین عقل در اندیشه‌ی فارابی عقل نظری است، عقل نظری قوّه‌ای است که به وسیله‌ی آن علم‌الیقین برای ما حاصل می‌شود؛ نه بالطبع با بحث و نه با قیاس بلکه با مقدمات کلیّه ضروری که مبادی علوم هستند،

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

علم‌الیقین را به ما می‌دهد؛ مثلاً علم به اینکه کل بزرگ‌تر از جزء است (Farabi, 1986, 29). مراتب عقل نظری: ۱- عقل هیولانی ۲- عقل بالفعل ۳- عقل بالمستفاد.

عقل بالقوّه[1]: عقل قبل از هر ادراکی چنین است. لوح سفیدی است که به چیزی شناخت ندارد هر چند می‌تواند شناخت پیدا کند و عقل ما در هنگام تولّد چنین است. نفس ناطقه در این مرحله از تمام معقولات تهی است، لیکن مستعد ادراک آن‌هاست.

بالفعل[2]: عقل هنگامی که معقولی را یا معقولاتی را ادراک می‌کند. از نظر فارابی معقول از صورت‌های محسوس به دست می‌آید. صورت محسوس، بالقوّه معقول است و عقل ما قبل از شناخت، بالقوّه عاقل است. با اشراق عقل فعّال به صورت محسوس، این صورت به معنی کلّی معقول تبدیل می‌شود. با اشراق عقل فعّال به عقل بالقوّه ما، عقل معنی معقول را درک و به عقل بالفعل تبدیل می‌شود.

عقل مستفاد[3]: عقل ما به طور بالقوّه چیزی را ادراک نمی‌کند. عقل ما به شکل بالفعل اشیاء را درک می‌کند. حال اگر عقل ما از راه حواس هر آنچه در خیال یا ورای آن است درک کند آن گاه به درجه‌ی بالایی رسیده که درجه عقل مستفاد است. شناخته‌هایی که این عقل دریافت می‌کند آن‌هایی هستند که ما از راه حواس به آن‌ها نمی‌رسیم (Ghamir, 2015, 48-49).

عقل فعّال[4] یا عامل: مهم‌ترین قسمت دیدگاه فارابی نظر وی در مورد عقل فعّال است. عقل فعّال، که جزوی از عقول بشری به شمار نمی‌رود، بلکه در مرتبه‌ی دهم از مراتب عقول ده‌گانه و در جهان فراسوی قمر جای می‌گیرد (Farabi, 1964, 41). عقل فعّال در دیدگاه فارابی به عنوان نیروی محرّکه در نظر گرفته می‌شود، که عامل حرکت انسان به سمت عقل مستفاد، به عنوان درجه‌ی بالای عقل محسوب می‌شود.

نظریّه‌ی مراتب عقل فارابی، از جمله ابداعات او به شمار می‌رود، که اساس آن بر پیوند آدمی با جهان غیرمادّی گزارده شده است و این پیوستگی به واسطه‌ی عقل فعّال حاصل می‌شود. حرکت از مرحله قوّه به فعل در عقول انسان توسط عقل فعّال

[1]. Potential Intellect.
[2].Actualized Intellect.
[3]. Asquierd Intellect.
[4].Agent or Active Intellect.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

انجام می‌شود. به نظر فارابی عقل فعّال مانند خورشید است که به چشم نور می‌دهد، سعادت را به انسان عطا می‌کند و انسان را به خدا وصل می‌کند.

در دیدگاه فارابی انسان کامل آن شخصی است که مزیّن به فضایل اخلاقی باشد. دیدگاه فارابی آن است که این نیکویی‌ها می‌بایست در آدمی ملکه شده باشد، به گونه‌ای که شخص بر بنیان آن‌ها رفتار کند، و مایل به محقّق کردن آن‌ها باشد. او چنین می‌اندیشد که شخص می‌بایست در باب نیکویی‌ها شناخت کافی و وافی کسب کند و این حیطه‌ی نظری به شمار می‌رود اما به تنهایی بسنده نیست بلکه می‌بایست در کنش‌ها و رفتار خویش نیز این فضایل را آشکار نماید.

با توجّه به بررسی‌هایی که انجام شد به دلیل اهمیّت موضوع، کتاب و پژوهش‌های زیادی در مورد معانی عقل از دیدگاه فارابی و تربیت عقلانی از دیدگاه قرآن ، نهج‌البلاغه و اندیشمندان گذشته و معاصر صورت گرفته است؛ لیکن پیشینه‌ای از انجام پژوهشی در مورد تدوین الگوی تربیت عقلانی از منظر فارابی مشاهده نشد. لذا می‌توان به پژوهش‌های انجام شده در زمینه‌ی اندیشه فارابی که به موضوع پژوهش نزدیک است اشاره کرد.

ربانی، نوروزی و قادری (2009) در مقاله خود با عنوان «تحلیلی بر اندیشه‌های تربیتی فارابی و دورکیم» که هدف از وجود انسان را رسیدن به سعادت کامل یعنی دنیوی و اخروی بیان کرده‌اند و لازمه‌ی رسیدن به این سعادت را ارتباط و تعامل با دیگران در جهت کسب فضایل می‌دانند.

هاشمی و نوروزی (2010) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیلی بر تربیت اخلاقی از دیدگاه فارابی» بیان کرده‌اند که فارابی انسان را موجودی اجتماعی می‌داند که بدون تعاون و همکاری با دیگر افراد جامعه نمی‌تواند به سعادت دست پیدا کند. به اعتقاد وی سعادت فرد و جامعه بر یکدیگر تأثیر می‌گذارد، با تربیت افراد سالم است که می‌توان به مدینه فاضله دست پیدا کرد.

کمالی‌زاده (2012) در پژوهشی که در این زمینه با عنوان «عقل در فلسفه ارسطو به روایت اسکندر و فارابی» انجام داده است به این نتیجه رسیده است که از دیدگاهِ فارابی، آنچه را ارسطو عقل فعّال خوانده است نمی‌توان همان علّت اولی تصوّر کرد، حال آنکه اسکندر افرودیسی عقل فعّال ذکرشده در رساله‌ی عقل ارسطو را خدا می‌داند.

کمالی‌زاده (2014) در پژوهشی دیگر عنوان «معانی و کاربردهای عقل در رساله‌ی فی العقل فارابی» نتیجه می‌گیرد که فارابی در این رساله علاوه بر اینکه معنی عقل را تحلیل می‌کند، بین عقل فعّال و کارکرد عقل در انسان تفاوت قائل شده است. به نظر فارابی عقل فعّال کلّی و مستقل از فرد است. فارابی علاوه بر تفاوت میان میان عقل (کلّی) و عقل جزوی به

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

تفاوت بین عقل عملی (عقل در دو حوزه‌ی اخلاق و سیاست) و عقل نظری نیز اعتقاد دارد و عقل جدلی را نیز از عقل برهانی جدا می‌داند.

فرجزاده و کیان (2015) در مقاله‌ی خود با عنوان «تحلیلی بر ویژگی‌های تعلیم و تربیت بر اســـاس دیدگاه افلاطون و فارابی» به این نتیجه ر سیده‌اند که با وجود این‌که فارابی به فلسفه یونان و افلاطون علاقه پیدا کرده امّا خود اهل آزمون و تعقّل بوده و به آموختن صرفاً الفاظ و کلمات استادان یونان اکتفا نکرده است. بر اساس یافته‌های این پژوهش، تفاوت‌ها و شباهت‌هایی در حوزه تعلیم وتربیت بین نظرات این دو اندیشمند به چشم می‌خورد.

میراحمدی (2016) در پژوهشی با عنوان «رابطه بین فضایل اخلاقی و عقلانی از منظر فارابی و زاگزبسکی» به بیان آرای فارابی و زاگزبسکی درباره ارتباط بین فضایل و سپس به بررسی نظریّه‌های آنان پرداخته است و در آخر به این نتیجه رسیده است که رابطه بین فضیلت اخلاقی و عقلانی بسیار پیچیده است؛ چراکه نمی‌توان تفاوت دقیقی بین آن‌ها مشخّص کرد. دلایل متفاوتی وجود دارد که باعث می‌شود که ما بعضی از ویژگی‌های رفتاری را فضیلت بدانیم و مشخّصه‌ی خاصی وجود ندارد که موجب جدایی آن‌ها شــود. مجموعه‌ای از مشــخّصــه‌ها وجود دارد که موجب پیوند بین فضــایل می‌شــود به‌طوری که به‌همه‌ی آن‌ها فضایل می‌گوییم.

هاشــمی و درخشــنده (2017) در پژوهشــی با عنوان «بررســی اندیشــه‌های تربیتی در فلســفه تطبیقی از دیدگاه فارابی و مطهری» نتیجه‌گیری کرده‌اند از منظر فارابی، سعادت دنیوی پیش‌زمینه‌ای است برای نیل به سعادت اخروی، و این غایت تنها به واسطه‌ی حصول فضایل چهارگانه و عمل کردن بر اساس آنها قابل دستیابی است. اما از آنجا که هیچ انسانی فطرتاً آراسته به این فضایل نیست، برای کسب معرفت نسبت به آنها و همچنین به نحوه‌ی حصول و عمل به آنها محتاج آموزگار و راهنما است که این نکته جایگاه برجسته تعلیم و تأدیب را از منظر فارابی آشکار می‌نماید.

مقدم و محمدی اِشیانی (2017) در مقاله‌ی خود با عنوان «ابتنای مدینه فاضله فارابی بر اصالت «انسان متصل به وحی»» بیان کرده‌اند آنچه قوام‌بخش نفس بشری در مسیر دستیابی به سعادت است، قوام‌بخش جامعه‌ی بشری در مسیر کسب نیکبختی که همانا ارتباط با عالم مجردات می‌باشد نیز هست. به دیگر سخن، این نیکبختی به واسطه‌ی پیوند عقل منفعل بشری با عقل فعّال و همچنین عمل کردن بر اساس علوم برآمده از آن پیوستگی حاصل می‌شود.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

عادل‌زاده نایینی، نوروزی و رحمانی (2019) در مقاله خود با عنوان «اصول تربیت عقلانی فارابی» به بررسی اصول تربیت عقلانی در اندیشه فارابی پرداخته و با توجّه به تقسیم‌بندی فارابی از عقل، آن‌ها دو حیطه‌ی عقل نظری و عملی بررسی کرده‌اند.

به علّت ارزش تفکّر و تعقّل در آموزه‌های اسلامی از یک سو و مقام ویژه شکوفایی استعداد در تعلیم و تربیت عصر حاضر از سوی دیگر، تربیت عقلانی انسان‌ها و الگوسازی برای آن‌ها ضرورت دارد. پایه‌ی تمام تئوری‌ها و روش‌های نوین تعلیم و تربیت، تأکید بر این موضوع است که حافظه‌مداری را کنار گذاشته و مهارت‌های ذهنی را شکوفا کنیم، یا به تعبیر دیگر، از انباشتن علم و فرآورده‌های علمی پا را فراتر نهاده و چگونگی تولید علم همراه با خلاقیّت و همکاری خود علم‌آموز را آموزش دهیم (Khatibi , 2015).

با وجود اهمیّت عقل و تربیت عقلانی در فلسفه‌ی فارابی پژوهشی جامع در جهت تبیین الگویی برای تربیت عقلانی با توجّه به آراء و اندیشه‌های او به عنوان مؤسس فلسفه اسلامی انجام نگرفته است و ضرورت دارد؛ لذا در این پژوهش تلاش شده است که مدلی برای تربیت عقلانی فارابی در حیطه‌ی عقل نظری تدوین شود.

پرسش‌های پژوهش

مدل تربیت عقلانی فارابی در حیطه‌ی عقل نظری چگونه است؟

اهداف تربیت عقلانی فارابی در حیطه‌ی عقل نظری چیست؟

اصول تربیت عقلانی فارابی در حیطه‌ی عقل نظری چیست؟

روش‌های تربیت عقلانی فارابی در حیطه‌ی عقل نظری چیست؟

روش پژوهش

در این پژوهش، محقّق ابتدا در پی چگونگی موضوع است و می‌خواهد بداند پدیده، متغیر، شیء یا مطلب چگونه است، با توجّه به رویکرد مطرح شده، مطالب جمع‌آوری شده در راستای توصیف نمودن مفاهیم مربوط به موضوع و عنوان تحقیق

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

به روش تحلیل محتوای قیاسی تحلیل شد. به این منظور به تحلیل محتوا که شامل پاراگراف‌های استخراج شده از مجموعه آثار فارابی و کتب نوشته شده در این زمینه است پرداخته شد و روش کدگذاری نظری مورد استفاده قرار گرفت.

در این راستا، ابتدا معانی و مفاهیم مربوط به تربیت عقلانی فارابی در حیطه‌ی عقل نظری توصیف شدند سپس، داده‌ها به روش موضوعی، کدگذاری و هم دسته شده و در مقوله‌های مجزا قرار گرفته و با نظام مقوله‌بندی قیاسی تحلیل شدند. در ادامه با توجّه به تحلیل صورت گرفته گزاره‌های واقع‌نگر مربوط به اهداف، اصول و روش‌های تربیت عقلانی در اندیشه‌ی فارابی به تفکیک مشخّص شدند. پس از مشخّص شدن و به دست آمدن گزاره‌ها در آخر با استفاده از روش استنتاجی فرانکنا (الگوی بازسازی شده) نتایج در قالب اهداف، اصول و روش‌های تربیت عقلانی در حیطه‌ی عقل نظری به دست آمد .

شکل زیر مدل بازسازی شده¬ای از مدل فرانکنا ارایه نموده است که در آن (الف۱) و (ب۱) افزوده شده و آن چه در الگوی وی بود، به صورت (الف۲) و (ب۲) نشان داده شده است. (الف۱) نشانگر «باید آغازین» و (ب۱) نشانگر گزاره‌های واقع‌نگر است که در استنتاج از مجموع آن‌ها، (الف۲) به دست می‌آید که همان خانه‌ی اول در الگوی اصلی فرانکنا است. به این ترتیب، یک حلقه بر زنجیر استنتاجی وی افزوده می¬شود. همچنین (ج۲)، در کنار (ج۱)، برای نشان دادن جایگاه اصول در نظر گرفته شده است. در خانه(د) نیز «گزاره‌های مصداقی» افزوده شده است. در انتهای شکل نیز خانه (و) به عنوان «گزاره واقع‌نگر فنی» و خانه (ه ۲) به عنوان «فن تربیتی» افزوده شده است (Bagheri, 2015, 121-122).

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

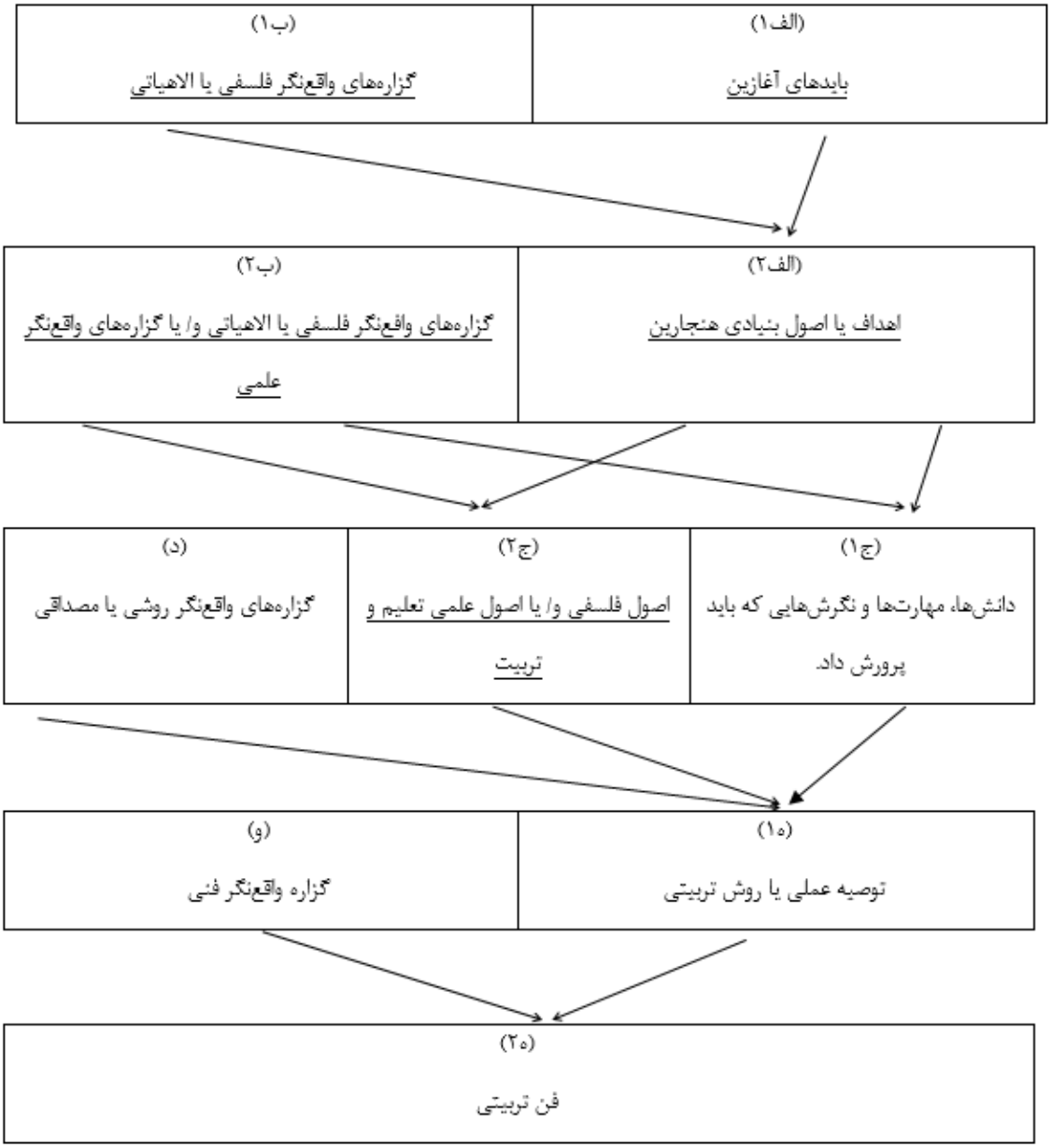

شکل۱- الگوی بازسازی شده فرانکنا (Bagheri, 2015, 123). (باقری،۱۳۹۴، ص۱۲۳)

اطلاعات مورد نیاز پژوهش به روش مطالعات نظری، به صورت تحلیل اسنادی و فیش‌برداری از منابع دست اوّل - آثار فارابی شامل : سیاست مدنیه (۲۰۱۷)، الالفاظ المستعمله فی المنطق(۲۰۰۹)، آراء مدینه فاضله (۱۹۸۲)، فصول منتزعه (۱۹۸۶)، احصاء العلوم) ۲۰۱۰(a.، شرح فصوص الحکمه) ۲۰۱۰(b.، رسائل فلسفی فارابی (۲۰۱۱)، التعلیقات (۲۰۱۳) - و منابع دست دوّم (آثار و نوشته‌های دیگران) جمع‌آوری شده است. روش نمونه‌گیری در این پژوهش از نوع هدفمند است .

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

پژوهشگر از راه‌های زیر برای افزایش باورپذیری تحقیق استفاده کرده است:

مطالعه منابع و تحقیقات متعدّد در خصوص مسأله به صورت مستمر؛

استفاده از نظرات و راهنمایی‌های اساتید راهنما و مشاور؛

توجّه به مبتنی بودن یافته‌ها بر موضوع تحقیق به منظور ارزیابی صحیح از تحلیل و تفسیرها؛

اطمینان‌پذیری تحقیق حاضر طی مراحل زیر توسط پژوهشگر حاصل شده است :

شناسایی منابع مرتبط با موضوع و جمع‌آوری و ثبت داده‌ها؛

تلفیق کلیّه داده‌ها و تشکیل یک پایگاه اطلاعاتی و تقسیم‌بندی متن به بخش‌های معنادار یا واحدهای تحلیل؛

تدوین مقوله‌ها بر اساس شباهت مطالب عنوان‌دهی به هر مقوله و تقسیم هر مقوله به خرده مقوله‌ها؛

قرار دادن هر کدام از بخش‌ها در یک مقوله بر اساس موضوع؛

در کنار هم قرار دادن تمام بخش‌های مربوط به یک مقوله، مرور مفاهیم و مقوله‌ها، مقایسه و اصلاح؛

استخراج گزاره‌های واقع‌نگر مربوط به هر بخش؛

استخراج اهداف، اصول و روش‌های تربیت عقلانی به عنوان یافته‌های نهایی تحقیق و نتیجه گیری با توجّه به روش تحقیق.

یافته‌ها

الف) استنتاج اهداف تربیت عقلانی در اندیشه‌ی فارابی در حیطه‌ی عقل نظری

گزاره‌های واقع‌نگر فلسفی مربوط به اهداف تربیت عقلانی فارابی در حیطه‌ی عقل نظری عبارت است از:

- ✓ عقل فعّال عقل مفارقی است که وجودی بسیط و روحانی دارد.
- ✓ فعلیّت کامل عقل رسیدن به مرحله‌ی عقل مستفاد است.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

- ✓ مرحله‌ای که نفس معقولاتی را که از بدیهیّات حاصل شده‌اند ادراک کند مرحله تجرّد و عقل مفارق است.
- ✓ قوّه ناطقه و متخیّله وسیله‌ی معرفت تام در انسان است.
- ✓ عقل دارای ابعاد نظری و عملی است.
- ✓ تعقّل همان قدرت بر اندیشه و استنباط امور شایسته و نیکو است.
- ✓ سعادت واقعی انسان در گرو شناخت خود واقعی انسان است که منجر به شناخت خداوند و تقرّب به درگاه الهی است.
- ✓ سعادت غایت قصوای آدمی است.

جدول۱- هدف غایی تربیت عقلانی در اندیشه‌ی فارابی

قیاس عملی۱	**مقدمه۱**	**باید آغازین**	**برای رسیدن به سعادت انسان باید به وصال خدا برسد.**
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	سعادت غایت قصوای آدمی است.
	نتیجه	هدف	نیل به الله به عنوان سبب اول در جهت رسیدن به سعادت

جدول۲- اهداف تربیت عقلانی در حیطه‌ی عقل نظری

قیاس عملی۱	**مقدمه۱**	**باید آغازین**	**انسان باید برای دستیابی به کمال وجودی خود به مرتبه‌ای برسد که در قوام خود محتاج به ماده نباشد.**
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	عقل فعّال عقل مفارقی است که وجودی بسیط و روحانی دارد.
	نتیجه	هدف	رسیدن به رتبه‌ی وجودی عقل فعّال
قیاس عملی۲	مقدمه۱	باید آغازین	نفس باید از مرتبه عقل هیولانی طی طریق کرده و به کمال برسد.
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	فعلیت کامل عقل رسیدن به مرحله‌ی عقل مستفاد است.
	نتیجه	هدف	کمال عقل نظری و رسیدن به عقل مستفاد
قیاس عملی۳	مقدمه۱	باید آغازین	نفس باید در کمال وجودی خود به مرتبه‌ای برسد که در قوام خود محتاج به ماده نباشد.
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	مرحله‌ای که نفس معقولاتی را که از بدیهیّات حاصل شده‌اند ادراک کند مرحله تجرّد و عقل مفارق است.
	نتیجه	هدف	طی مراتب عقل و رسیدن به تجرّد محض و فعلیّت تام

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

قیاس عملی۴	مقدمه۱	باید آغازین	انسان باید در جهت رسیدن به معرفت تام و مقام انسان کامل تلاش کند.
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	قوّه ناطقه و متخیّله وسیله‌ی معرفت تام در انسان است.
	نتیجه	هدف	دستیابی به معرفت تام از مسیر قوّه متخیّله و ناطقه
قیاس عملی۵	مقدمه۱	باید آغازین	انسان باید تعقّل کامل سلیم و ورزیده داشته باشد.
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	عقل دارای ابعاد نظری و عملی است.
	نتیجه	هدف	پرورش مهارت‌های تعقّل
قیاس عملی۶	مقدمه۱	باید آغازین	انسان باید در سایه بصیرت و عقلانیت به گزینش بپردازد.
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	تعقّل همان قدرت بر اندیشه و استنباط امور شایسته و نیکو است.
	نتیجه	هدف	بصیرت‌افزایی
قیاس عملی۷	مقدمه۱	باید آغازین	انسان‌ها باید معرفت به سعادت برایشان حاصل شده باشد
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	سعادت واقعی انسان در گرو شناخت خود واقعی انسان است که منجر به شناخت خداوند و تقرّب به درگاه الهی است.
	نتیجه	هدف	خودآگاهی

ب) استنتاج اصول تربیت عقلانی در اندیشه‌ی فارابی در حیطه‌ی عقل نظری

گزاره‌های واقع‌نگر فلسفی مربوط به بررسی اصول تربیت عقلانی فارابی **در حیطه‌ی عقل نظری** عبارت است از:

- ✓ نظام تربیتی منا سب پا سخگوی نیازهای خاصّ اجتماعی ا ست. تربیت خاصّ فارابی در نهایت به پرورش خواص برای بر عهده گرفتن زمام جامعه می‌انجامد.
- ✓ اگر انسان از راه آموزش همه‌ی آن چه را که آمادگی داشت فراگرفت، به کمال رسیده است.
- ✓ آدمی در شناختن سعادت واقعی و کنش‌هایی که به کاربستن آن‌ها پدیدآورنده‌ی نیکبختی پابرجای خواهد بود، نیازمند به آموزگار و راهنما است.
- ✓ برای اینکه سرشت‌ها و فطرت‌ها، با آن چه در آن نقش بسته است، بارور و شکوفا گردد، به آموزش و فراگیری نیاز است.
- ✓ تربیت عقلانی شامل رشد و تکامل عقل هم در بعد نظری و هم در بعد عملی است.
- ✓ انسان متعقّل و متفکّر دارای رؤیت یعنی «جودت تمییز» میان خیر و شر است.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

✓ هرکسی با تأمل و تروّی می‌تواند از سعادت و شقاوت خود آگاه شود. سعادت واقعی انسان در گرو شناخت خود واقعی انسان است

جدول۳- دانش‌ها، مهارت‌ها و نگرش‌هایی که باید پرورش داد.

	مقدمه۱	هدف	رسیدن به رتبه وجودی عقل فعّال
قیاس عملی۱	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	نظام تربیتی مناسب پاسخگوی نیازهای خاصّ اجتماعی است. و فیلسوف و نبی کسانی هستند که با عقل فعّال در ارتباط هستند. به این ترتیب تربیت خاص فارابی در نهایت به پرورش خواص برای برعهده گرفتن زمام جامعه می‌انجامد.
	نتیجه	دانش، مهارت و نگرش	فلسفه دانشی است که باید به افراد برای پاسخگویی به نیازهای خاص اجتماعی آموزش داده شود
قیاس عملی۲	مقدمه۱	هدف	کمال عقل نظری و رسیدن به عقل مستفاد
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	اگر انسان از راه آموزش همه‌ی آن چه را که آمادگی داشت فراگرفت، به کمال رسیده است.
	نتیجه	دانش، مهارت و نگرش	دانش و علوم مختلف را که انسان آمادگی فراگرفتن آن را دارد باید به افراد مختلف آموزش داد.
قیاس عملی۳	مقدمه۱	هدف	طی مراتب عقل و رسیدن به تجرّد محض و فعلیّت تام
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	آدمی در شناختن سعادت واقعی و کنش‌هایی که به کاربستن آن‌ها پدیدآورنده‌ی نیکبختی پابرجای حواهد بود، نیازمند به آموزگار و راهنما است.
	نتیجه	دانش، مهارت و نگرش	علوم و معارف مختلف را که انسان در جهت شناخت سعادت و راه های رسیدن به آن نیاز دارد را باید در افراد پرورش داد.
قیاس عملی۴	مقدمه۱	هدف	دستیابی به معرفت تام از مسیر قوّه متخیّله و ناطقه
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	برای اینکه سرشت‌ها و فطرت‌ها، با آن چه در آن نقش بسته است، بارور و شکوفا گردد، به آموزش و فراگیری نیاز است.
	نتیجه	دانش، مهارت و نگرش	علوم و معارف و مهارت‌های مختلف را که انسان در جهت شکوفایی استعدادهای خود به آن نیاز دارد را باید در افراد پرورش داد.
قیاس عملی۵	مقدمه۱	هدف	پرورش مهارت‌های تعقّل
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	تربیت عقلانی شامل رشد و تکامل عقل هم در بعد نظری و هم در بعد عملی است.
	نتیجه	دانش، مهارت و نگرش	مهارت‌های مختلف تعقّل را باید در افراد پرورش داد.
قیاس عملی۶	مقدمه۱	هدف	بصیرت‌افزایی
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	انسان متعقّل و متفکّر دارای رؤیت یعنی «جودت تمییز» میان خیر و شر است.
	نتیجه	دانش، مهارت و نگرش	مهارت و قوّه‌ی تمییز میان خیر و شر را باید در افراد پرورش داد.
قیاس عملی۷	مقدمه۱	هدف	خودآگاهی
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	هرکسی با تأمّل و تروّی می‌تواند از سعادت و شقاوت خود آگاه شود.سعادت واقعی انسان در گرو شناخت خود واقعی انسان است.
	نتیجه	دانش، مهارت و نگرش	مهارت تفکّر و تأمل را باید در افراد پرورش داد.
قیاس عملی۸		هدف	کمال عقل نظری و رسیدن به عقل مستفاد
		گزاره واقع‌نگر	افراد هم در جسم و هم در عقل با یکدیگر متفاوت هستند. بنابراین زمینه‌های یادگیری آن ها نیز متفاوت هستند.
		دانش، مهارت و نگرش	با آموزش و پرورش دانش‌ها، مهارت و نگرش‌های مختلف با توجّه به تفاوت افراد با یکدیگر باید زمینه‌های یادگیری آنان را فراهم کرد.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

جدول۴- اصول تربیت عقلانی در حیطه‌ی عقل نظری

	مقدمه۱	هدف	رسیدن به رتبه وجودی عقل فعّال
قیاس عملی۱	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	نظام تربیتی مناسب پاسخگوی نیازهای خاص اجتماعی است.. تربیت خاص فارابی در نهایت به پرورش خواص برای بر عهده گرفتن زمام جامعه می‌انجامد.
	نتیجه	اصل	اصل شایستگی ذاتی
قیاس عملی۲	مقدمه۱	هدف	کمال عقل نظری و رسیدن به عقل مستفاد
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	اگر انسان از راه آموزش همه‌ی آن چه را که آمادگی داشت فراگرفت، به کمال رسیده است.
	نتیجه	اصل	اصل تربیت‌پذیری (تعلیم)
قیاس عملی۳	مقدمه۱	هدف	طی مراتب عقل و رسیدن به تجرّد محض و فعلیّت تام
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	آدمی در شناختن سعادت واقعی و کنش‌هایی که به کاربستن آن‌ها پدیدآورنده‌ی نیکبختی پابرجای حواهد بود، نیازمند به آموزگار و راهنما است.
	نتیجه	اصل	اصل راهنمایی
قیاس عملی۴	مقدمه۱	هدف	دستیابی به معرفت تام از مسیر قوّه متخیّله و ناطقه
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	برای اینکه سرشت‌ها و فطرت‌ها، با آن چه در آن نقش بسته است، بارور و شکوفا گردد، به آموزش و فراگیری نیاز است.
	نتیجه	اصل	اصل لزوم آموزش
قیاس عملی۵	مقدمه۱	هدف	پرورش مهارت‌های تعقّل
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	تربیت عقلانی شامل رشد و تکامل عقل هم در بعد نظری و هم در بعد عملی است.
	نتیجه	اصل	اصل ترکیب نظر و عمل
قیاس عملی۶	مقدمه۱	هدف	بصیرت‌افزایی
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	انسان متعقّل و متفکّر دارای رؤیت یعنی «جودت تمییز» میان خیر و شر است.
	نتیجه	اصل	اصل تعقّل
قیاس عملی۷	مقدمه۱	هدف	خودآگاهی
	مقدمه۲	گزاره واقع‌نگر	هرکسی با تأمّل و تروّی می‌تواند از سعادت و شقاوت خود آگاه شود.سعادت واقعی انسان در گرو شناخت خود واقعی انسان است.
	نتیجه	اصل	اصل تفکّر

ج) استنتاج روش‌های تربیت عقلانی فارابی در حیطه عقل نطری

گزاره‌های واقع‌نگر روشی مربوط به بررسی روش‌های تربیت عقلانی فارابی در حیطه‌ی عقل نظری عبارت است از:

- ✓ تربیت خاص فارابی در نهایت به پرورش خواص برای بر عهده گرفتن زمام جامعه می‌انجامد.
- ✓ بررسی و جستجوی جزییّات موضوع حکم برای پیدا و آشکار شدن درستی و صدق حکمی استقراء است.
- ✓ بررسی و جستجوی جزییّات اندکی از موضوع یا یکی از افراد موضوع مثال است.
- ✓ ذهن به کمک دریافت مقدمات نتایجی را در خواهد یافت که پیش از آن در نیافته است.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

- ✓ جهت‌گیری تعلیم و تربیت نزد فارابی هدایت فرد به وسیله فیلسوف و حکیم برای عضویّت در مدینه فاضله برای دستیابی به سعادت و کمال اوّل در این دنیا و کمال نهایی در آخرت است.
- ✓ علم، مقدمه عمل است و انسان برای تشخیص حقیقت از خطا و انجام کارهای پسندیده، که کارکرد عقل است، به آن نیاز دارد.
- ✓ برای فارابی شعر و موسیقی از نظر ایجاد زمینه‌های ترویج ارزش‌ها و فضایل اخلاقی و دینی در جامعه، قابل اهمیّت است.
- ✓ معرفت نزد فارابی، گاه به واسطه‌ی قوّه‌ی متخیّله و گاه توسط به قوّه حاسّه است و این تفاوت، ناشی از تفاوت معلوم است
- ✓ تعقّل همان قدرت بر اندیشه و استنباط امور شایسته و نیکو است که انسان را در حقیقت به خیر عظیم و غایت شریف و فاضل که همان سعادت است، می‌رساند
- ✓ معرفت به حق، علاوه بر تفکّر در حق به حسب وجود و اتّصاف آن وجود کامل به اسماء و صفات کمالیّه، به تفکّر در مظاهر اسمایی و صفاتی حق نیز نیازمند است.

جدول۵- روش‌های تربیت عقلانی در حیطه‌ی عقل نظری

	مقدمه۱	**دانش، مهارت و نگرش**	**فلسفه دانشی است که باید به افراد برای پاسخگویی به نیازهای خاصّ اجتماعی آموزش داده شود.**
قیاس عملی۱	مقدمه۲	اصل	اصل شایستگی ذاتی
	مقدمه۳	گزاره واقع‌نگر	تربیت خاصّ فارابی در نهایت به پرورش خواص برای بر عهده گرفتن زمام جامعه می‌انجامد.
	نتیجه	روش	آموزش فلسفه
قیاس عملی۲	مقدمه ۱	دانش، مهارت و نگرش	دانش و علوم مختلف را که انسان آمادگی فراگرفتن آن را دارد باید به افراد مختلف آموزش داد.
	مقدمه۲	اصل	اصل تربیت‌پذیری (تعلیم)
	مقدمه۳	گزاره واقع‌نگر	بررسی و جستجوی جزییّات موضوع حکم برای پیدا و آشکار شدن درستی و صدق حکمی استقراء است.
	نتیجه	روش	استقراء
قیاس عملی۳	مقدمه ۱	دانش، مهارت و نگرش	دانش و علوم مختلف را که انسان آمادگی فراگرفتن آن را دارد باید به افراد مختلف آموزش داد.
	مقدمه۲	اصل	اصل تربیت‌پذیری (تعلیم)
	مقدمه۳	گزاره واقع‌نگر	بررسی و جستجوی جزییّات اندکی از موضوع یا یکی از افراد موضوع مثال است.
	نتیجه	روش	تمثیل

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

قیاس عملی۴	مقدمه ۱	دانش، مهارت و نگرش	دانش و علوم مختلف را که انسان آمادگی فراگرفتن آن را دارد باید به افراد مختلف آموزش داد.
	مقدمه۲	اصل	اصل تربیت‌پذیری (تعلیم)
	مقدمه۳	گزاره واقع‌نگر	ذهن به کمک دریافت مقدمات نتایجی را در خواهد یافت که پیش از آن در نیافته است.
	نتیجه	روش	قیاس
قیاس عملی۵	مقدمه۱	دانش، مهارت و نگرش	علوم و معارف مختلف را که انسان در جهت شناخت سعادت و راه‌های رسیدن به آن نیاز دارد را باید در افراد پرورش داد.
	مقدمه۲	اصل	اصل راهنمایی
	مقدمه۳	گزاره واقع‌نگر	جهت‌گیری تعلیم و تربیت نزد فارابی هدایت فرد به وسیله فیلسوف و حکیم برای عضویت در مدینه فاضله برای دستیابی به سعادت و کمال اوّل در این دنیا و کمال نهایی در آخرت است.
	نتیجه	روش	الگوسازی
قیاس عملی۶	مقدمه۱	دانش، مهارت و نگرش	علوم و معارف و مهارت‌های مختلف را که انسان در جهت شکوفایی استعدادهای خود به آن نیاز دارد را باید در افراد پرورش داد.
	مقدمه۲	اصل	اصل لزوم آموزش
	مقدمه۳	گزاره واقع‌نگر	علم، مقدمه عمل است و انسان برای تشخیص حقیقت از خطا و انجام کارهای پسندیده، که کارکرد عقل است، به آن نیاز دارد.
	نتیجه	روش	آموختن علم
قیاس عملی۷	مقدمه۱	دانش، مهارت و نگرش	علوم و معارف و مهارت‌های مختلف را که انسان در جهت شکوفایی استعدادهای خود به آن نیاز دارد را باید در افراد پرورش داد.
	مقدمه۲	اصل	اصل لزوم آموزش
	مقدمه۳	گزاره واقع‌نگر	برای فارابی شعر و موسیقی از نظر ایجاد زمینه‌های ترویج ارزش‌ها و فضایل اخلاقی و دینی در جامعه، قابل اهمیّت است.
	نتیجه	روش	آفرینش هنری
قیاس عملی۸	مقدمه۱	دانش، مهارت و نگرش	مهارت‌های مختلف تعقّل را باید در افراد پرورش داد.
	مقدمه۲	اصل	اصل ترکیب نظر و عمل
	مقدمه۳	گزاره واقع‌نگر	معرفت نزد فارابی، گاه به واسطه ی قوّه‌ی متخیّله و گاه توسط به قوّه حاسّه است و این تفاوت، ناشی از تفاوت معلوم است
	نتیجه	روش	آموختن حکمت
قیاس عملی۹	مقدمه۱	دانش، مهارت و نگرش	مهارت و قوّه‌ی تمییز میان خیر و شر را باید در افراد پرورش داد.
	مقدمه۲	اصل	تعقّل
	مقدمه۳	گزاره واقع‌نگر	تعقّل همان قدرت بر اندیشه و استنباط امور شایسته و نیکو است که انسان را در حقیقت به خیر عظیم و غایت شریف و فاضل که همان سعادت است، می‌رساند
	نتیجه	روش	تعقّل
قیاس عملی۱۰	مقدمه۱	دانش، مهارت و نگرش	مهارت تفکّر و تأمّل را باید در افراد پرورش داد.
	مقدمه۲	اصل	تفکّر
	مقدمه۳	گزاره واقع‌نگر	معرفت به حق، علاوه بر تفکّر در حق به حسب وجود و اتّصاف آن وجود کامل به اسماء و صفات کمالیّه، به تفکّر در مظاهر اسمایی و صفاتی حق نیز نیازمند است.
	نتیجه	روش	تفکّر و تأمّل

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

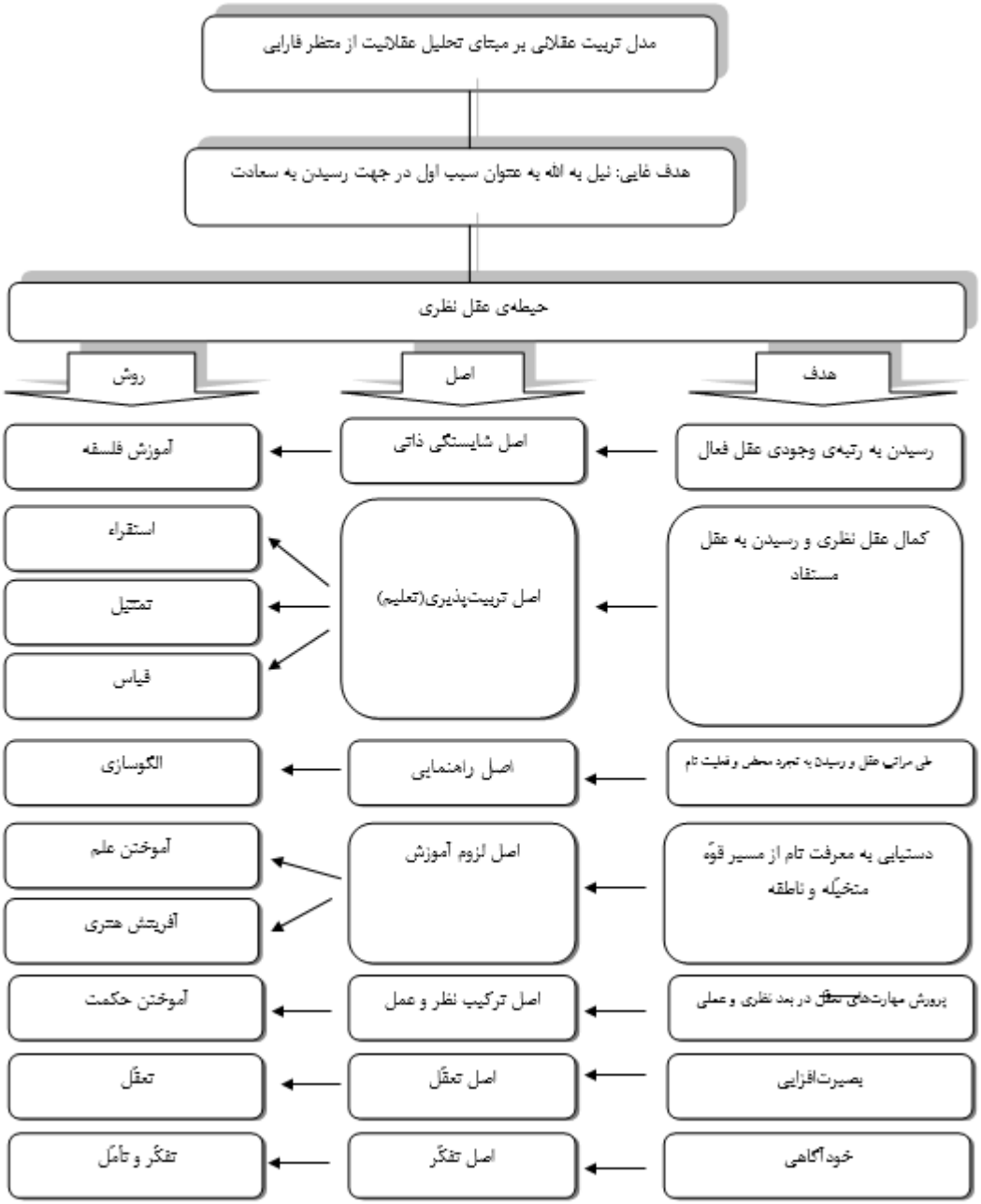

شکل۲- مدل تربیت عقلانی بر مبنای تحلیل عقلانیت از منظر فارابی منبع: مؤلف

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

بحث و نتیجه‌گیری

عقل همواره از ابعاد اساسی وجود انسان محسوب شده و مکاتب تربیتی هر یک با بینش خاص خود به بیان ماهیّت و لزوم تربیت عقلانی پرداخته‌اند. بدیهی است که برداشت‌ها متفاوتی از معنی و مفهوم عقل و عقلانیت آدمی وجود دارد و هریک از این برداشت‌ها می‌تواند منشأ صدور آرایی متفاوت در زمینه‌ی تربیت عقلانی گردد.

با مطالعه آثار فارابی و پژوهش‌های صـــورت گرفته در این زمینه این‌گونه می‌نماید که در دیدگاه فارابی تربیت در بعد عقلانی هم عقل نظری و هم عقل عملی را در بر می‌گیرد و هدف آن این اســت که در حیطه عقل نظری مراتب عقل را از عقل هیولانی با طی مراتب بالفعل تا رسیدن به مرتبه عقل مستفاد در پرتو ارتباط با عقل فعّال طی کند و در حیطه عقل عملی در پرتو معرفت عقلانی از خردمندی به خردورزی برســد. به عبارتی انســان به مرحله‌ی فعلیّت تام و تجرّد محض برسد و تمام این مراتب و مراحل برای قرب انسان به الله به عنوان سبب اوّل و هدف غایی تربیت عقلانی است.

با بررسی و مطالعه‌ی آراء و اندیشه‌های فارابی می‌توان مدلی برای تربیت عقلانی در حیطه‌ی عقل نظری شامل اهداف، اصول و روش‌های تربیت عقلانی تدوین کرد.

شکل ۳- ارکان مدل تربیت عقلانی فارابی

تربیت عقلانی از منظر فارابی اهداف مهمّی دارد که در این پژوهش در قالب اهداف غایی و اهداف واســطه‌ای به بحث گذاشــته شــده اســت. از مجموع بحث‌های فارابی در خصــوص عقل می‌توان نتیجه گرفت که هدف غایی تربیت عقلانی از

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

منظر فارابی نیل به الله به عنوان سبب اوّل است. سعادت در نظر فارابی عبارت است از صعود انسان به سوی خالق جهان و در این راه از عقل فعّـال استفاده می‌کند. سعادت نزدیک‌ترین مرحله به عقل فعّال است.

در این را ستا اهداف وا سطه‌ای تربیت عقلانی از نظر فارابی در حیطه‌ی عقل نظری عبارتند از: ر سیدن به رتبه‌ی وجودی عقل فعّال، کمال عقل نظری و رسیدن به عقل مستفاد، طی مراتب عقل و ر سیدن به تجرّد محض و فعلیّت تام، د ستیابی به معرفت تام از مسیر قوّه متخیّله و ناطقه، پرورش مهارت‌های تعقّل در بعد نظری.

با توجّه به اهداف تربیت عقلانی در اندیشه‌ی فارابی می‌توان ا صولی را برای تربیت عقلانی ا ستخراج کرد. در این پژوهش اصول تربیت عقلانی بر مبنای اندیشه و آرای فارابی در حیطه‌ی عقل نظری عبارتند از: اصل شایستگی ذاتی، اصل تربیت پذیری(تعلیم)، اصل راهنمایی، اصل لزوم آموزش، اصل ترکیب نظر و عمل، اصل تعقّل.

با توجّه به اصـول به دسـت آمده در این پژوهش می‌توان روش‌هایی را برای رسـیدن به این اهداف اسـتخراج کرد، که در حیطه‌ی عقل نظری عبارتند از: آموزش فلسفه، ا ستقراء، تمثیل، قیاس، الگو سازی، آموختن علم، آفرینش هنری، آموختن حکمت، تعقّل، تفکّر و تأمّل.

با توجّه به نتایج به دســـت آمده در این پژوهش می‌توان نتیجه‌گیری کرد که این روش‌ها همگی باعث ایجاد معرفت عقلانی شــده و توجّه به آن‌ها می‌تواند در جهت کمال قوّه ناطقه و ارتقاء تربیت عقلانی با توجّه به اهمیّت و جایگاه آن در جوامع مدنی مؤثر و مفید باشد.

پیشنهادها

- آموزش علوم مختلف، از جمله آموزش فلســفه به خصــوص به کودکان به عنوان ســرمایه‌های مدنی جامعه لازم ا ست که باید به طور جدّی در مدارس و سیستم آموز شی مورد توجّه مؤلّفان کتب در سی و برنامه‌ریزان در سی قرار گرفته و برنامه‌ریزی دقیق در این زمینه صورت بگیرد، چرا که هدف نهایی یادگیری فلسفه، شناخت خداوند به عنوان علت فعّال همه امور و مالک جهان بر ا ساس عقل و عدالت ا ست و نیز متابعت از خالق جهان و عبادت او است و این همان هدف غایی تربیت عقلانی در فلسفه فارابی است.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

- از میان علوم مختلف فارابی برای علم منطق اهمّیت خاصی قائل است و آن را در طبقه‌بندی علوم در مرتبه دوّم معرّفی می‌کند، زیرا منطق روش تفکّر را آموزش می‌دهد و در تربیت عقلانی تأثیر بسزایی دارد، لذا باید در این راستا روش مشاهده دقیق و هدفمند پدیده های طبیعی و تفکّر در آنها را به دانش‌آموزان آموزش داده و فعالیّت‌هایی را در جهت پرورش این مهارت در برنامه‌های آموزشی و تربیتی مدارس پیش‌بینی کرد.
- به هنر باید به عنوان وسیله‌ای برای اصلاح نیروی تعقّل، افکار و افعال به سوی سعادت در مدارس بیشتر توجّه شود، چراکه از نظر فارابی هنر باعث تعدیل کردن عوارض و حالات افراطی نفس و در نتیجه ایجاد خوبی‌ها و نیکی‌ها می‌شود.
- با توجّه به این‌که از نظر فارابی هدایت فرد به وسیله فیلسوف و حکیم برای عضویت در مدینه فاضله، برای دستیابی به سعادت و کمال اوّل در این دنیا و کمال نهایی در آخرت در تعلیم و تربیت از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، باید زمینه حضور دانش‌آموزان در محضر انسان‌های اندیشمند به عنوان الگو فراهم شود، چراکه وقتی دانش‌آموزان رفتار عقلانی انسان‌های اندیشمند را همراه با روح معنویت مشاهده می‌کنند، تحت تأثیر قرار می‌گیرند.
- با توجّه به جایگاه تفکر و تعقّل در تربیت عقلانی فارابی، باید شیوه‌های آموزش بر محور موضوعات اساسی تفکّر مانند: آیات الهی، آیات انفسی (انسان‌های رشد یافته)، نسبت آدمی با دنیا و ... سازماندهی شود.
- با توجّه به این‌که هدف غایی تربیت عقلانی در اندیشه‌ی فارابی، نیل به الله به عنوان سبب اول، در جهت رسیدن به سعادت است، باید برنامه‌هایی در جهت معرفی پدیده‌های طبیعی به عنوان مخلوق خداوند، تدوین شود به گونه‌ای که دانش آموز ضمن قدردانی و استفاده از مشاهده و تجربه، پیوند پدیده‌ها به خالق هستی را دریابد.

منابع

Adelzadeh Naeini, F. Norouzi, R.A., & Rahmani, J. (2019). Principles of Farabi's rational education. Research in Islamic Education Issues, 27 (44), 5-24.[Persian].

Bagheri, Kh. & Sajjadieh, N. (2015). Research approaches and methods in philosophy of education. Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies.[Persian].

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

Davoodi, M. (2011). The role of teachers in religious education. Tehran: Research Institute of Hawza and University.[Persian].

Farabi, A.N. Alsiasat Almadani. (1964). Researched by Fouzi Metri Najjar. Beirut: Matbah Alkaouliciah.[Persian].

Farabi, A.N, Opinions of the utopia. (1982). Translated by Seyyed Jafar Sobhani. Tehran: Tahouri .[Persian].

Farabi, A.N. fossoul Almontazeah. (1986). Researched by Fouzi Metri Najjar. Tehran: Maktab-Al-Zahra.[Persian].

Farabi, A.N, Alalfaz Almostamelat Fe Almantegh, (2009). Translated and illustrated by Hassan Malekshahi. Tehran: Soroush.[Persian].

Farabi, A.N. Ehsa Aloloom. (2010a). Tehran: Scientific and Cultural Publishing Co. [Persian].

Farabi, A.N. Fossous Alhekmah. (2010 b). Translated and illustrated by Seyyed Jalaloddin Ashtiani. Researched and corrected by Mohammad Maleki. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Co. [Persian].

Farabi, A.N. Farabi's philosophical treatises. (2011). Translated by Saeed Rahimian. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Co. [Persian].

Farabi, A.N. Altalighat. (2013). Introduction, Research and Correction by Seyyed Hossein Mousavian. Tehran: Iranian Institute of Philosophy of Wisdom and Philosophy. [Persian].

Farabi, A.N. Alsiyasat Almadaniah. (2017). Translated and illustrated by Hassan Malekshahi. Tehran: Soroush. [Persian].

Ghamir, J. (2015). Muslim Philosophers (Farabi). Tehran: Ketab-e Parseh. [Persian].

Hashemi, S.A. & Derakhshandeh, R. (2017). A Study of Educational Thoughts in Comparative Philosophy according to Farabi and Motahhari's view. Quarterly Journal of Psychological Studies and Educational Sciences, 1. 89-100. [Persian].

Kamalizadeh, T. (2012). Reason in Aristotle's philosophy according to Alexander and Farabi. Journal of Islamic Philosophy and Theology, 2. 144-164. [Persian].

Kamalizadeh, T. (2014). Meanings and Applications of Reason in Farabi's Treatise of fe Alaghl, Qabsat, 19. 37-60. [Persian].

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

Khatibi, H. (2015). Intellectual and rational education of children in the educational model of Islam with a comparative view to the plan of teaching philosophy to children. Journal of Propaganda Education, 9, 151- 190. [Persian].

Kian, M. & Farajzadeh., L. (2015). An analysis of educational characteristics based on Plato and Farabi's view. 2nd National conference on sustainable development in educational sciences and psychology, social and cultural studies. Tehran: Mehr Arvand Higher Education Institute, Center for Achievement Strategies of Sustainable Development. [Persian].

Moghadam, Q. & Mohammadi Eshiani, M.A. (2017). Creation of the utopia on the originality of the man connected to revelation. Quarterly Journal of Islamic Wisdom, 1. 51-70. [Persian].

Mirahmadi, S. (2016). Relationship between moral and rational virtues according to Farabi and Zagzebski. Ethics Research Journal, 31. 107-124. [Persian].

Norouzi, R.A. & Hashemi, F. (2010). An analysis of moral education according to Farabi's perspective, ethical knowledge, 2 (1). 95-114. [Persian].

Netton, I. R. (2016). Alfarabi’s school. Translation: Mohammad reza moradi tadi. Tehran: Publication of science. [Persian].

Rabbani, R., Norouzi, R.A., & Ghaderi, M. (2009). An analysis of Farabi and Durkheim's educational thoughts. Islamic Education, 17(78), 75-101 .[Persian].

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

Developing a model of Farabi's rational education with an emphasis on intellectual reason

Fariba Adelzadeh Naeini[۱], Reza Ali Norouzi[۲*], Jahanbakhsh Rahmani[۳]

Abstract

The general objective of this research is provide a model, including goals, principles, and rational education methods of Farabi's rational education in Theoretical reason. We have benefitted from Frankena's inference method in this research. In the first stage, materials were investigated by qualitative content analysis method and deductive categorization system. With regard to the results obtained from the above methods, the next stage dealt with determining realistic statements. Finally, the objectives, principles and methods of rational education were identified using Frankena's inference method by taking into account Farabi's view on theoretical reason. We have concluded that the ultimate goal of Farabi in rational education is to achieve Allah as the first agent of happiness. In the area of theoretical reason, the intermediary goals of rational education includes the attainment to the existential status of active intellect and the climax of theoretical reason and Mostafad reason, the completion of the stages of reason and access to pure incorporeity and total actuality, attainment to the complete knowledge through the power of the imagination and speech, development of thinking skills in the theoretical. The principles of rational education in the field of theoretical reason are as followings: intrinsic competence, education, guidance, the necessity of education, combining opinion and practice, reasoning and thinking. The methods of rational education in the domain of theoretical reason include learning philosophy, induction, allegory, analogy, modeling, science, artistic creation, wisdom, reasoning and reflection.

Keywords: Theoretical reason, rational education goals, Principles of rational education, intellectual education methods, Farabi

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOI: 10.52547/erj.7.41.7]

1. PhD student in Philosophy of Education, Islamic Azad University, Isfahan, Iran
2. Associate Professor, Department of Educational Sciences, Faculty of Educational Sciences and Psychology, University of Isfahan, Iran. (Corresponding Auther). r.norouzi@edu.ui.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Faculty of Educational Sciences and Psychology, Islamic Azad University, Isfahan Branch (Khorasgan), Isfahan, Iran.